

TÜRKÇEDEKİ DEĞİŞMELER, GÜNÜMÜZDEN FARKLI GÖRÜNÜMLER

Hamza Zülfikar

- Çok gerilere gitmeden sadece Cumhuriyet Dönemi boyunca, bir yüz-yıl içinde söz varlığının yanı sıra dilde ses ve söyleyiş açısından büyük değişme ve gelişmeler olduğunu tespit edebiliriz. *Hüküm* karşılığı *yargı* sözünden *muhakeme etmek* karşılığı *yargılamak* fiili yapıldı ve *yargı*, *yargılamak* hukuk dilinde öne çıktı, *irtikâp* korundu ama *kelimenin kap* hecesi kalın okunmaya başlandı. *Operasyon* sözünü ses uyumuna uygun hâle getirerek *oparasyon* biçiminde kullanmak yaygınlaştı. *Blok* kelimesinin ünlü ile başlayan bir ek aldığında *bloğu* biçiminde değil de *Türkçe Sözlük*'e göre *bloku* biçiminde telaffuz edilmesi sağlanamadı, *l* sesinin inceliği okunuşa yansıtılamadı. *Peşîmân* biçiminde iki hecesi uzun olan ve Türkçede *pişman* biçiminde heceleri kısalmış olan Farsça kökenli kelime *olmak* fiiliyle kullanıldığında *pişman oldum* derken *man* hecesinin uzunluğu hissedilmektedir. *Pişma-nol-dum* biçiminde hecelendiğinde açık hece durumuna düşen uzun hecenin uzunluğu ortaya çıkıyor. Örnek olarak verdiğim bu birkaç kelime gibi dilde yüzlerce ses ve yapı açısından sorunlu kelime var ve bunların hepsi de yabancı kelimedir. *Türkçe Sözlük*'te bütün bu incelikler özel olarak gösterilmişken *Türkçe Sözlük*'e başvurulmuyor, dolayısıyla yabancı kelimeden kaynaklanan bu tür söyleyiş sorunları giderilemiyor.

1970'li yıllarda Batı kökenli kelime ve terimlerin sayısı günden güne artınca Türk Dil Kurumu, bunlara birer karşılık önermeyi kararlaştırmıştı. Bu çalışmayı görev edinen kurullar yabancı kelimelere karşılık bulmak üzere 1970 yılından 1980 yılına kadar çalışmalarına devam etti. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden hocam Hasan Eren ile İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesinden hocam Saadetin Buluç bu kurulun üyeleri idi. Önerilmiş Türkçe karşılıklar *Türk Dili* dergisinin çeşitli sayılarında listeler hâlinde veriliyordu. Daha sonra türetilen bu Türkçe kelimeler 1972 ve 1978 yıllarında iki kitapçıkta

toplandı. Sonra dönemin Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalin bu iki kitapçığı bir ciltte topladı ve kendisinin de bazı eklemeleriyle kitap, 2018 yılında *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Denemesi* adıyla Türk Dil Kurumu yayını olarak basıldı. Amaç, sayfalar arasında kalmış, yapıca kurallı ve anlamlı olan Türkçe karşılıkları güncellemektir. Kitapta 1783 kelime ele alınmış ve her birine Türkçe birer karşılık önerilmiştir. Yaptığım incelemeye göre Türkçe önerilenlerin takriben yüzde onu ancak kullanıma girebildi. *Yozlaşma* (dejenerasyon), *sugeçirmez* (empermeabl), *sayısal* (nümerik), *kurgu* (montaj), *karmaşık* (kompleks), *çalıştırıcı* (antrenör), *sürücü* (şoför) gibi kabul görenler yanında *avukat*, *ajan*, *pilot*, *şovmen*, *kâtip*, *hâkimiyet* karşılığı *savunman*, *gizmen*, *uçman*, *gösteri adamı*, *yazman*, *egemen* gibi kelimeler 1980'li yıllarda -man ekinde dolayı alabildiğince eleştirildi. Bununla birlikte *egemen*, *egemenlik* ile *yazman*, *yazmanlık* kabul gördü. Kurallı bir örnek olan *sürücü* (şoför) terimine bu meslek mensupları karşı çıktı. *Sürücü* sözünü at arabası sürmekle ilişkilendirdiler. Bununla birlikte *sürücü* terimi resmî dile girdi. Öte yandan *anjın boğak* / *çare umar* / *klinik bakılık* / *lütuf kayra* / *amatör özenci* gibi başka öneriler benimsenmedi. Bu örneklerle karşılık *münasebet ilişkisi* / *ebat boyut* / *yekûn toplam* / *has, mahsus özgü* / *proses süreç* / *muhtemel olası* / *hayat yaşam* / *sebepler* / *kuşkusuz şüphesiz* gibi yüzlerce öneri 20-30 yıl içinde kullanıma girdi. *Sebepler* karşılığı *neden* kelimesine gelince -den durum ekinde dolayı kurallı bulunmadı. *Çoğunluk*, *azınlık* kelimeleri ise *çoğun*, *azın* köklerinden dolayı tartışma konusu idi. Bununla birlikte *ekseriyet*, *ekalliyet* karşılığı *çoğunluk*, *azınlık* dilde belli bir kullanım sıklığına ulaştı. Bu kelimelerin zarflarından *azınlıkla* kelimesinden çok “ekseriyetle” karşılığı *çoğunlukla* benimsendi. Tartışılanlar arasında *mecburiyet* karşılığı *zorunluluk* sözü Farsça kökenli *zor*’dan dolayı eleştirilmişti. Ancak bu da günümüzde belli bir kullanım sıklığına ulaştı. Önceleri *hayat* yerine *yaşam* sözünü kabul etmeyenler yıllar sonra yazılarında ve konuşmalarında *yaşam* kelimesine yer verdiler. Kısaca bütün öneri kelimelerin kendilerine has hikâyeleri var.

Üzerinde durduğumuz ve birkaç örnekle anlatmaya çalıştığımız bu konu, geniş bir araştırmayı gerektirmektedir. Eleştiriye uğrayan kelimelerin derlenip bunlardan hangisinin kullanıma girdiğinin, hangisinin kullanım dışı kaldığının tespiti gerekmektedir. Örnek olarak *lütuf*, *basit*, *amatör* karşılığı *kayra*, *yalınç*, *özenci* ilgi görmedi. Bunları arasında sınırda olanlar da var. Bu bakımdan söz konusu kelimelerin ayrı başlıklar altında ele alınması gerekir.

Sözünü ettiğimiz önerilerle ilgili olarak yapılan eleştiriler 1980'li yılların başından itibaren kitaplarda, dergilerde yayımlanmaya başladı. *Yaşayan Türkçemiz* başlığı ile *Tercüman* gazetesince dört kitapta basıldı. Gene aynı tarihlerde kısa adı *SİSAV* olan Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfının düzenlediği seminerde Türkçe diye öne sürülen kelimeler ve terimler, öğretim üyeleri ve yazarlar tarafından eleştirildi, ilgili yazılar bir kitapta bir araya getirildi. Aynı amaçla Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü de konu ile ilgili yazıları dört

kitapta topladı. Eleştirilen kelimelerin, terimlerin hangileri kabul gördü, hangiler kullanım dışında kaldı konusu bu kaynaklara dayanılarak ortaya konabilir. Unutmamak gerekir ki bunların arasında mecaz anlam kazanmış veya deyimleşmiş olanlar artık Türkçenin malı olmuştur. Eleştirilmiş kelimelerden yapılmış *deneyim deneyimlemek*, *yanıt yanıtlamak*, *koşul koşullandırmak*, *ilişki ilişkilendirmek* gibi fiiller de dilde artık yer etmiştir.

Eleştirilerin toplandığı kitaplarda yer alan söz konusu öneri kelimeler arasında *emboli* karşılığı *tıkantı* gibi isabetli terimler varken üzerinde durulmadığı, tanıtılmadığı ve güncellenmediği için diğerleri ile birlikte sayfalar arasında kaldı. Bu arada *Tıp Terimleri Karşılıklar Kılavuzu*'nda *emboli* için *tıkaç* terimi karşılık olarak gösterildi. *Tıkantı* gözden kaçtı. Gene bir biyoloji terimi olan *anabolizma* için önerilmiş *özümleme* yabana atılmayacak bir terimdi. *Özümleme* terimi *Tıp Terimleri Karşılıklar Kılavuzu*'nda yer aldı. Esasen *enflamasyon* / *yangı* gibi yapı ve anlam bakımından kurallı, tarihî boyutu da olanlar, ayıklanıp bilim, fen ve sanat çevrelerine tanıtılması gerekir.

Bu gelişmeler olurken özellikle 1990'lı yıllar ve sonrasında dili tehdit eden Batı kökenli kelime ve terimler karşısında sessiz kalındı. Yaşanan ihmalkârlıktan dolayı 1990 yılından başlayarak bugüne kadar Batı kökenli kelimelerin dildeki oranı giderek arttı. Birçoğu *performans* örneğinde olduğu gibi günlük dile de girdi, gün geçtikçe bunlara yenileri eklendi. Batı kökenli kelime ve terimleri gereği gibi ele alıp dikkati bunların üzerine çekemedik, bulunan karşılıklarını gündemde tutamadık. Bu tutum eskiden de vardı. *Uzlaşıldı* sözü varken *antant kalındı* öne çıktı. *Vizyon* bir süre sonra *vizyoner* kelimesini davet etti. *Gösterime girdi* sözünden çok *vizyona girdi* sözü kullanır oldu.

Yabancılaşmaya dikkat çekmek için burada *-siyon* ekiyle kurulmuş birkaç kelime üzerinde duralım. *manipülasyon* kelimesini örnek alalım. Türk Dil Kurumunun *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu* (2008) adlı yayınında *manipülasyon* karşılığı göstermiş olduğumuz *yönlendirme* ilgi görmedi. Kelime daha çok *manipüle etmek* biçiminde yaygınlaştı. Batı kökenli kelimenin *manüpüle*, *manipülatör* gibi türevleri de dile katıldı. *Manüpüle etmek* yanında *yapmak* fiiliyle *manipülasyon yapmak* gibi fiiller bir ağ gibi dili sardı. *Eliminasyon* kelimesi *elimine etmek* biçiminde fiil olarak kullanıldı. Bu tür örnekleri bir araya getirip toplu olarak değerlendiremedik. Garip olan da “ana dilimiz”, “güzel Türkçemiz”, “zengin Türkçeniz” gibi sıfatları kullananlar, bugün *dezenformasyon* gibi telaffuzu, yazımı zor bir kelime karşısında sessiz kaldılar. Yayın organlarında bu tür kelimeleri duyanların herhangi bir tepkisi yoktur. Karşı çıkış daha çok Osmanlı Türkçesinden kalan kelimeler üzerinden yürümüştür. Bugün *tertip etmek* fiili yanında *düzenlemek* de dilde korundu, bunların pek çok örneği var. *Globalizm* için “globalleşme” biçimini kullananlar, bu karşılığı Türkçeye bir katkı saydı ve bu arada *küreselleşme* dikkatlerden kaçtı. Meseleye toplu olarak bakıldığında Batı kökenli olanlar baskın çıkmakta ve bunlardan çeşitli fiiller türetilmektedir. Karşılaşılan her Batı kökenli kelime *yapmak*, *etmek* fiilleriyle

minimize etmek rezerv yapmak, deklere etmek, enjekte etmek örneklerinde olduğu gibi dilde yer bulmaktadır.

Durum böyleyken teselli mükâfatı gibi *komünikasyon* yerine *iletişim* sözünün benimsenmesini bir kazanç sayıyoruz. Bir başka örnek *enflamasyon* terimi ile ilgilidir. Tıp bilginleri arasında bunun yerine *yangı*, *yangılanma* terimlerini kullananlar var. Öte yandan dile girmiş Batı kökenli terimlerin sıklık derecesi üzerinde düşünmeyi ihmal ettik. Sağlıklı, isabetli bir tespit yapamamış olmamamıza rağmen sanki *depresyon*, *reaksiyon*, *abstraksiyon*, *asimilasyon*, *adaptasyon*, *komünikasyon*, *dejenerasyon* gibi kelimelerden çok *bunalım*, *tepki*, *soyutlama*, *benzeşme*, *uyarlama*, *iletişim*, *yozlaşma* gibi kelimeleri kullanıyoruz. Bu tespitin yanı sıra kökeni yabancı olanların dildeki sıklık derecesi gene de oldukça yüksektir. Şu örnekleri verelim: *Devalüasyon*, *dezenformasyon*, *dokümantasyon*, *kalibrasyon*, *kombinasyon*, *komplikasyon*, *koordinasyon*, *manipülasyon*, *otomasyon*, *prodüksiyon*, *radasyon*, *rehabilitasyon* gibi kelimelerle Türkçe Fransızcaya benzedi. Örnekler *-siyon* ekli kelime ve terimlere sınırlı değil. Her birinin *-ör* (*garantör*) *-ist* (*popülist*), *-ik* (*problamatik*), *-log* (*sismolog*) ekleriyle biten başka biçimleri var. Bunlar taşıdıkları eklerle, türevleriyle dile girmiş ve girmeye devam emektedir. Bu durumda biri bize Türkçede Türkçe ekler mi çok yoksa Fransızca, Arapça, Farsça ekler mi çok? Bunların Türkçede olmayan ön eklerini de işe katarsak Fransızca, Arapça, Farsça eklerin daha çok olduğunu söyleyebiliriz.

Doğu kökenli kelime ve terimlerle bin yıldan bu yana ilişikliyiz. Her birinin üzerine konuşulacak meselesi, hikâyesi, hatırası var. İki hecesi de uzun Arapça kökenli *izam* kelimesini hocalarım kendi aralarında konuşurken biri diğerine *izam ediyorsunuz* biçiminde kullanırdı. Bu sözde “abartma” anlamı yanında daha çok da anlatılanların gereğinden fazla “büyütüldüğü” anlamı vardı. Ayrıca *mübalağa ediyorsunuz* sözü de o yıllarda geçerliydi. Fakülte sıralarında benim gibi öğrenciler için *mübalağa*’nın telaffuzu kolay değildi. Arapça kökenli bu kelimenin *ba* hecesi uzun, *l* sesi ince, ayrıca ilk hece *mu* değil *mü* olduğunu düşünmek zorundaydık. Ayrıca *mü* hecesinden sonra bunu takip eden diğer hecelerin ünlülerinin kalın olduğu üzerinde durulurdu. İtiraf edeyim ki bir öğrenci olarak karşılaştığımız her Doğu kökenli kelimenin inceliklerinden dolayı bunalıma girerdim. Türk dili ve edebiyatı bölümünün öğrencisi olarak bu örneklerle benzer öteki kelimeleri doğru telaffuz etmek, yazımlarına bilerek kullanmak zorundaydık. O tarihlerde öğrenciler arasında böyle bir titizlik söz konusuydu. Muallim Naci’nin küçük boy lügatine sık sık başvururdum. *Tanzimat* kelimesinin çokluk kavramı taşıdığını sözlükteki *tanzim* maddesine okurken öğrenmiştim. Osmanlıca kelimelerin anlamlarını öğrenmek için bu sözlüğe baktığımda madde içlerinde tanımadığım, anlamını bilmediğim kelimelere, açıklamalara da rastlardım. Bu bakımdan sözlük okumak gibi bir alışkanlık edindim ve faydasını gördüm. Şimdi düşünüyorum da bu kadar Batı kökenli kelime karşısında Türk aydınları *Türkçe Sözlük*’e bakıyor mu, *entegrasyon*

(uyum veya bütünleşme), *perspektif* (bakış açısı), *manipülasyon* (yönlendirme), *konsept* (kavram), *versiyon* (sürüm) gibi yabancı kelimelerinin Türkçelerini araştırıyor mu? Bunlar için *Türkçe Sözlük*'e bakılıyor mu? Sanmıyorum. *Belgesel* varken *dokümanter* gibi yabancı kelimelere heves edenleri, *zaman* kelimesine -sal eki getirip *zamansal* biçiminde kullananları anlamak mümkün değil. Esasen Türkçe kelime seçmek ve düşünmek kaygısı körelmiştir. Batı kökenli olanları kullanma, tercih etme eğilimi başlamıştır.

Dili sadeleştirmede ağırlık Osmanlı Türkçesinden kalan kelime ve terimlere verildi ve bu bir yüzyıl sürdü. Günümüzün öğrencileri için *izam etmek*, *mübalağa etmek* artık kullanım dışında kaldı. Bunların yanında *Amma da büyüttün!* sözü eskiden beri dilde kullanımdaydı, öne çıktı. *izam etmek* kelimesi *Türkçe Sözlük*'ün *büyütmek* maddesine üçüncü anlam olarak katılmış. Sözlüğün bu üçüncü maddesi *mec.* (mecaz), kısaltmasıyla işaretlenmiştir. Kanaatimce bu üçüncü maddedeki anlam gerçek anlamdır. *Türkçe Sözlük*'ün *izam etmek* maddesi, *mübalağa etmek* maddeleriyle de ilişkilendirilmelidir.

Bir kanun veya karar *ittifakla kabul edildi* denirdi. *İttifak* kelimesine *bağdaşma*, *ittifak etmek* fiiline ise *bağdaşmak* karşılık olarak önerildi ve *Türkçe Sözlük*'e de bunlar böyle kaydedildi. Bir mecliste ileri sürülen önerinin oylandığı sırada öneri *ittifakla kabul edildi* denirdi. Şimdi *bağdaşarak* kabul edildi değil de *oy birliği ile kabul edildi* biçiminde geçiyor. *Bağdaşmak*, *bağdaşık* sözleri gereği gibi işletilmedi. Dilde neler olup bitiyor diye bir kaygı duyulmuyor. Dikkat edilirse günümüze *paylaşmak*, *paylaşma* en sık kullanılan kelimeler arasına girdi.

Eleştiri konusu olanlara bugünün penceresinden bakmak gerekiyor. *Amaç* kelimesi eleştiri konusu olmuş, Farsça olduğu ileri sürülmüştü. Bugün *amaç* sözü belli bir kullanım düzeyine ulaşmış ve yaygın bir kelime olmuştur. Bunun gibi vaktiyle eleştiriye uğrayan pek çok kelime günümüzde belli bir sıklıkta kullanılmaktadır. İyelik ekleriyle *amacım*, *amacınız* biçiminde cümlelerde yer alan *amaç* kelimesinden *amaçlamak* biçiminde fiil de yapıldı. *Sen bununla neyi amaçlıyorsun?* biçiminde kullanımlar var. *Amaç gütmek*, *amaç edinmek* fiilleri de kullanımdadır. Artık *amaç* kelimesinin Farsça oluşuyla ilgili tartışmanın yeri kalmamıştır. Ancak *amaç* kelimesinin kullanımına dikkat edildiğinde bunun öncelikle *gaye* kelimesinin karşılığı olduğunu, *gaye edinmek* de günümüzde *amaç edinmek* ile birlikte yaşadığını belirtelim. Kelimelerin anlamlarını, kullanıldığı yerleri dikkate almayanlar *maksat*, *hedef*, *niyet* gibi kelimeler için de *amaç* sözünü kullanıyor. Dili dikkatli kullananlar *maksat*, *hedef*, *niyet*, *gaye* kelimeleri arasındaki anlam inceliklerine dikkat ediyor. *Vasıf* sözünden çok bugün *nitelik* yaygındır. Bu kelimedен *nitelikli* sıfatı yapılmıştır. Bu tür örnekler için *Türkçe Sözlük*'te bir uygulama var. *Vasıf* kelimesinin önünde yalnızca *nitelik* bulunur. Bu demektir ki kelimenin tanımı *nitelik* maddesinde yer almaktadır. Doyurucu tanım *nitelik* kelimesinde yer alır.

Türkçe Sözlük kullanıldıkça Türkçenin özelliklerine, inceliklerine vâkıf olunur. Durum böyleyken şimdi başımız *check-up*, *check-in light*, *play-off*, *mobing*, *mobile house*, *one-line*, *fast foot*, *off-shore*, *cafee-shop* gibi kelimelerle derttedir.

Toplantılarda konuşmacının söze başlarken dinleyicilere *saygı değer katılımcılar* diye seslenmesi dikkatimizi çekiyor. Türkçe kelimeleri seçerek kullanmak alışkanlığı okullarda verilir, Dolayısıyla bu amaca uygun, ayrıntılı okul sözlükleri yapmamız gerekir. Türk Dil Kurumunca hazırlanmış okul sözlüğü okullara girmelidir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve ondan sonra Türkçeleştirmede epeyce yol alınmıştır. Bugünkü tablo ise farklı görüntüler içindedir. Batı kökenli biçimi ile Doğu kökenli biçimi aynı metinde görebiliyoruz. *Mutabakat* kelimesine karşılık olarak *uzlaşım* terimi dile yerleştirilmeye çalışılırken *konsensüs* her ikisinin yerine geçmeye başladı. *Beynelmilel*'den *milletlerarası*'na bu örnekten de *uluslararası* sözüne geçildi, *internasyonal* da unutulmuş değil. Durumu bir tablo üzerinde görelim:

	Türkçe karşılığı	Batı kökenli karşılığı
delil	kanıt	argüman
ehlivukuf	bilirkişi	ekspert
faaliyet	etkinlik	aktivite
hakikat	gerçek	realite
kıstas	ölçüt	kriter
menfi	olumsuz	negatif
muasır	çağdaş	modern
muterize	ayraç	parantez
müzmin	süreğen	kronik
müspet	olumlu	pozitif
nesil	kuşak	jenerasyon
tecrit	yalıtım	izolasyon
vasıf	nitelik	kalite
yekûn	toplam	total

Tabloya çok daha fazla örnek eklenebilir. Söz konusu kelimelerle ilgili *Türkçe Sözlük*'teki uygulama ise şöyledir: *k* maddesinde *kıstas* yer almış, karşısına *ölçüt* sözü konmuş, tanım ise *ölçüt* maddesinde verilmiştir. Bununla bir tercih yapılmış, yol gösterilmiştir.

ölçüt *a.* Bir yargıya varmak veya değer vermek için başvurulacak ilke, ölçü, kıstas, miyar, kriter.

Burada *kıstas*, *miyar*, *kriter* için Türkçede *ölçüt* teriminin kullanılabileceği hatırlatılmaktadır. Günümüzde özellikle *kriter* karşılığı *ölçüt* kelimesinin öne çıkmasını bekliyoruz.

Bugün söz konusu kelimelere bir düzen vermek artık zorlaşmıştır. *Aktivite*, *printer*, *reaksiyon* değil de *etkinlik*, *yazıcı*, *tepkime* kullanın diye bir uyarı işe yaramıyor.

Dilde *edebiyat*, *yazın* / *öykü hikâye* birlikte yaşıyor. Kimisi *soy kırımı* veya *katliam* sözlerini kimisi de *jenosit* sözünü kullanıyor. Bu arada yaşanan olaylarla ilgili olarak *soykırımcı* kelimesi de yayıldı ve *Türkçe Sözlük*'e girmeye aday oldu. Burada dildeki gelişmelerden değişmelerden örnekler verildi, kaynağın *Türkçe Sözlük* olduğu üzerinde duruldu. Öte yandan *Türkçe Sözlük*'ün de sürekli geliştirilmesi gerektiği hatırlatılmaya çalışıldı.

Dildeki yabancılaşmaya dikkat çekip gündemde tutmalıyız.